

МАРИНА ЗЕКОВИЋ

Војни музеј, Београд

АЛБУМ ПОКЛОН ОФИЦИРСКОГ КОРА КНЕЗУ МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ (1872)

— из збирке Војног музеја —¹

У збирци фото архива у Војном музеју у Београду чува се, међу осталим, један нарочито интересантан, скупоцен и врло репрезентативан албум фотографија, кога су српски официри поклонили Милану Обреновићу на прослави његовог пунолетства августа 1872. године. Поред свог импозантног, луксузног и складног изгледа нарочит је не само по броју фотографија које се у њему налазе, већ и именима стваралаца који су га обликовали — сликара Стевана Тодоровића и фотографа Николе Штокмана.

У Београду је 10. августа 1872. године² уприличена велика прослава проглашења пунолетства кнеза Милана Обреновића, када се ослободио турског намесника и преузео власт, што је, ондашња штампа забележила као прворазредан друштвени догађај.³

Брижљиво су се одвијале припреме, не само у спровођењу својеврсне културне акције на уређењу града, већ и у изради поклона за кнеза и манифестација које су том приликом одржане. У Београд се по подацима из штампе, само из прекоњских крајева слило више хиљада људи⁴. Проблема је било приликом преласка границе, мада српске пограничне власти нису никоме контролисале путне исправе, јер је изасланицима из позваних општина у Аустро-Угарској тамошња влада забранила долазак и правила неприлике приликом издавања путних листова.⁵ Земљом је прострујао посебан национални занос и усхићење; нада у коначно протеривање Турака и спајање са Србима из суседних земаља је букнула, тако да је извесна доза историзма и наглашена прошлост присутна у свакој манифестацији.

¹ Овај рад је прихватила Комисија Координационог одбора од општег интереса, за доделу музејског звања вишег кустоса априла 1994. године у Београду.

² Сви датуми у раду су дати по старом календару, тј. како су оновремено одређивани.

³ *Српске новине*, у броју 92 од 3. августа 1872. године доносе програм прославе која почиње 9. а завршава се 12. августа, Архив Србије; *Глас народа*, год. 2, од 20. августа 1872. године, Нови Сад, у рубрици "Шта бива по свешу" извештава читаоце о светковини у Београду; *Српске новине*, бр. 96, Београд, од 12. августа 1872; Народна библиотека Србије; *Млада Србадија*, бр. 35, год. 3, Београд, 1872; *Јединство*, у бројевима 183-188, август 1872. доноси серију чланака у рубрици "С београдске шетње", потписано иницијалом Н, Народна библиотека Србије.

⁴ *Глас Народа*, 271.

⁵ Исто, 271.

Прослава је отпочела у среду, 9. августа увече почасном паљбом из 21 топа са београдске тврђаве, а потом је организован велики ватромет. Певачка друштва су изводила кнежеву химну **БОЖЕ ПРАВДЕ**, али права свечаност се одвијала од 10. августа ујутру, када се са београдске тврђаве огласио 101 топ и прочитана кнежева прокламација⁶.

Наредног дана, 11. августа ревију трупа извршио је кнез Милан у пратњи посланика руског цара кнеза Долгоруког, изасланика румунског кнеза, министра војног генерала Блазнаваца и више официра, на коњима.⁷ Мада понесен романтичним одушевљењем какво је тада владало у Србији, аутор чланка у листу *Јединство* је нагласио да му није "...*првина да гледам како војска дефилује, али првина ми је овакво дефиловање што гледам.*"⁸

Да би све добило један узвишенији тон, било издигнуто изнад пуког занатског уређења, београдска општина је ангажовала бројне уметнике за израду поклона и примерака примењене уметности.⁹ Међу њима велики

⁶ "...у којој се кнез захваљује народу, што га је ошћим одушевљењем као млади озрак Обреновића примио, и рећенству што му је предао земљу најредну и задовољну; кнез обећава да ће неговати народну мисао кнеза Михаила; пошврђује све званичне и доскојанственике државне, позива их, да га у радњи за благостање земље пошћимоћну и моли народ да му и он буде у штоме помоћ...". Исто, 271; Српске новине, бр. 92, од 3. августа 1872. доносе програм прославе за 10. август: "...3. У јутру рано предаће се јавности Прокламација Његове Свећлости Књаза, а са љрада избаћиће се 101 шћи.

4. Војска ће бићи размешћена по нарочишој наредби војног Министра.

5. Његова Свећлост Књазићи ће из двора улицом Књаза Михаила у Саборну цркву.

6. После службе божије Његова Свећлост Књаз врашиће се Главном Чаршијом, па поред ошћинског суда и позоришћа у двор, где ће примати честитања овим редом: 1) Од дошћадашњих Намесника и њиховог министарства; 2) Од дијломашћког и консулског шћела; 3) Од црквеног поглаварства; 4) Од државног Савешћа; 5) Од овде находећих се посланика Народне Скупшћине; 6) Од сћраних гостинију београдске ошћине; 7) Од чиновнишћва гђањанског реда свију сћрука; 8) Од сћарешина сћјајаће и народне војске; 9) Од ошћине београдске и њених гостинију из унутрашњости.

7. После подне у 2 часа биће у двору ручак за чланове владе, за гостинију представнике сћраних сила, Министаролића и Епископје, бивше шћшоре Књажеве, државне Савешћике и остале Књажеве госте.

8. У истом време даје ошћина београдска ручак гостима.

9. У 7 часова биће концерт у народном позоришћу.

10. После концерта поћеће на брду измеђ Београда и Тойчидера ващромет, чиме ће се завршити свешћковина овог дана. Тога вечера варош ће бићи сва освешћена." Овом приликом захваљујем колегама Милићу Петровићу и Јовану Пејину, вишим архивистима Архива Србије на помоћи коју су ми пружили и омогућили увид у штампу.

⁷ *Јединство*, бр. 183, 382, 27. август 1872.

⁸ Исти, бр. 183, 382. У наредном броју од 29. августа, следи наставак описа ревије трупа "...Већ од јешака беше се досћа велика прашина дићла. После јешака дефилвала је артиљерија у касу и галоу, а истом шћко и коњица. Око 7.000 војника свршило је дефиловање за нејуна по сћа, још да су и прва чешћири башћалона ишла као друђа чешћири, свршило би се за чешћврш сћа", *Јединство*, бр. 184, 384, од 29. августа 1872.

⁹ В. Хан, *Примењена уметност у Београду до 20. века, у Историја Београда*, књ. 2, 699-701. Депутације појединих округа и општина уручале су кнезу вредне и скупочене дарове: рудничка и лозничка општина поклониле су две заставе чији је нацрт дао сликар Никола Марковић, Драгана Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд, 1983. Шабачка општина је кнезу поклонила скупочени дивит од сребра и злата "...красе га све мушке слике из породице Обреновића. Осим шћога гђб Душанов и Косово, а с друђе сћране је у емаљу израђено Таково. Слике Милоша, Милана I, Михајла и садање нашег владара Милана Обрено-

ангажман и уметничке послове обављао је агилни сликар Стева Тодоровић¹⁰, политички опредељен и наклоњен породици Обреновић, коме је београдска општина поверила израду стоног украса¹¹ за кнеза и нацрт за корице албума са портретима официра стајаће војске¹².

вића IV. Око слике Милошеве најисано је "Срб ше никад заборавиш неће". Око кнез Михаилове: "Твоја мисао јошинути неће", а ако данашњећ нашећ Кнеза Милана: "Што је некад било наше, ојеш мора биши наше". Овај красан јоклон ојшине шабачке, који је израдио наш овдашњи златар, сцари г. Николић, врло је красно исцао. Да Бог да, јослужио Кнезу Милану као дивиш из коћа ће јоштећи масцило за јрокламацију, којом ће нас јоцаши у бој "за крси часни и слободу." Нека из штој дивиши и са сребрним јером, што нам га је ојшине шабачка даривала јодиши акш ослобођења и једињења срјскоћ." Подунавски и посавско-тамавски срез поклонили су коће са скупоценом опремом, а ови последњи су придодали "...још јрекрасан цеведаг коме је кундак у самоме златш, а цев у чисшоу сребру окована била. Срез јаланачки, окрућа смедеревскоћ даривао је Кнеза сабљом у чисшоу златш у окованом", Јединсшво, бр. 184, 1872, 384.

¹⁰ Обимна је библиографија радова о сликару Стеви Тодоровићу, почев од *Аушобиографије*, Стеве Тодоровића, Нови Сад, 1951 (са предговором З. Симић-Миловановић), али основна је: В. Краут, *Сцее Тодоровића за "Тавовски усшанак"*, ЗПУМС бр. 7, Нови Сад, 1982; Исти, *Библиографија о Сшеви Тодоровићу и Библиографија Сшеве Тодоровића*, Зборник Народног музеја, ХПЗ - историја уметности, Београд, 1987; Исти, *Цршећ 19. века у Србији - Каталоћ збирке Кабинеша гرافيје Народноћ музеја - Београд, 1992*; Миодраг Јовановић, *Срјско сликарсшво у доба романшзма, 1848-1878*, Нови Сад 1976; Исти, *Ликовна уметносћ до 20. века у Исшорија Београда*, књ. 2, Београд, 1974; Дејан Медаковић, *Срјска уметносћ у ХХ веку*, Београд, 1981; В. Хан, нав. дело, 699-701.

¹¹ Поклон београдске општине кнезу Милану је од прворазредног друштвеног значаја и тај догађај је забележила београдска штампа. Нажалост, није са сачувао до данас и то је и једини податак о његовом изгледу. У рубрици *Београдске вешти* у новинама *Јединсшво* бр. 169, од 6. августа 1872. године, аутор чланка, потписан иницијалом В. саопштава да је стони украс стигао из Минхена, где је био јавно изложен за публику, а у Београду је јавна промоција уприличена у протоколу општине. "То је један мали монументаш, изливен од сребра, у облику удешен да сшоју на сшолу... а на њему су изложени важнији моменши народноћ ослобођења и најредка, и алећорија, јоћледи на будућносћ народа срјскоћ, - за владе нећови владоаца из јородице Обреновића. Поименце изложено је: на врху сшоменика наша мајка Србија, крунисана и заоћрнуца јорфциром, са шшамјом на руци држи срјску засшаву... а иза ње јоао скрхан враћ. На сшубу јоврх којећа је ова слика на нећове чешири сшране изложене су чешири слике. Прво, на фронтш изложен је шаковски усшанак кнеза Милоша 1815. године, и што монденаш, када кнез Милош изишав са молишве из цркве шаковске у војводском оделу своје јред своје војводе, јод оним ћоросшасним јром шаковским развија своју убојну засшаву, са јуначким и јредводишелским јоћдрављем војводама и народу своје: Ево мене, а ево вам рашса с Турцима! Иза ше слике на друћој сшрани изложено је заузеће гдрова у Србији од Турака 1867. године, и што монденаш, када је кнез Михаило у војничком ћенералском оделу на коњу улазио у београдски гдрод са калемејдана кроз ћарнизоне с једне сшране срјски, а с друће шурски, јред којим сшоји јаша ја на ошворену кајију гдраску јружа руке ше јоказује кнезу кљ чове од гдрода; јред кнезом на бедемима гдраским излази срјска војничка сшража ше заузима гдрод, и развија се срјска засшава; а иза кнеза јоврвио народ... С десне сшране ових слика, јредсшављена је алећорија како сшуйајућећ на владу кнеза Милана, у војничком оделу са засшавом у руци води вила и мачем јоказује му још не ослобоћени срјски народ, који од нећа чека своје ослобођење. Пошшо је ослобођење и једињење срјсшва овако јредсшављено, најослешку јредсшављена је алећорија, како је вила са ћранчицом маслине у руци, шим символом мира, извела на иршшанишше кнеза Милана у цивилном оделу, и он ш у јроћгледа радносћ, шрћовину, мир и блаћосшаше земље." Украс је ураћен од сребра, у Минхену, а за тај посао Стева Тодоровић је од београдске општине добио на поклон златан сат са посветом, *Јавор*, бр. 26, 808, 1878.

¹² У ондашњој штампи није дат никакав публицитет овом послу Стеве Тодоровића, јер је, претпостављамо, истовремено у Минхену контролисао израду оба предмета. У *Јединсшву*, бр. 186, од 31. августа 1872, на страни 386, у опису поклона који су уручени кнезу стоји: "...Официрски кор дао је за усшомену своје јрвом војнику албум са сликама свију садањих официра срјских. Уколико сам ћуо овај је албум врло дивно ураћен и боћашо

CABINET PORTRAIT
N. STOCKMANN IN WIEN

Кока Миловиновић, поручник

Албум, инв. бр. 68/859, формата 46x64 cm, форме издуженог правоугаоника садржи 27 листа са 276 фотографија кабинет - портрета официра, 11x17 cm.

Повез албума¹³ је направљен од танких дрвених дашчица пресвучених плавозеленим свиленим сомотом и богатим металним апликацијама. Горња корица је начињена од танке дрвене плоче од меканог липовог дрвета, пресвучена је плавозеленим свиленим сомотом чија је фина површинска структура ткања оштећена и уоквирена је богатим сребрним оковом. Оков представља, уствари, сребрни профилисани рам у кога су, са сваке стране, утиснуте по три плочице од плавог емаља преко којих је тауширан цртеж од сребрне нити са флоралним орнаментом. На свакој средини рама и спојевима плочица аплициране су украсне главице сребрног ексера које имитирају учвршћиваче за подлогу. На спојевима плочица уметнути су, у сва четири угла, мали сребрни квадратни украси у дубоком рељефу са биљном орнаментиком и главице украсних ексера у угловима¹⁴. Централни део садржи овални, профилисани, метални рам, чија је унутрашња страна у облику неправилног четворолиста. У четири сферна троугла у раму, налазе се металне, декоративне резане апликације. Спољашња и унутрашња линија рама била је пресвучена плавим сомотом, да би визуелно истакла централни украс са плакетом. У средишњем делу је медаљон од емаља са грбом Кнежевине Србије, постављен на сребрној плакети са угравираним цртежом војних симбола: застава, мачева, пушака, топова, шлемова, труба, ђулади и др. Изнад је лучно изведен текст металним ћириличним словима: **КЊАЗУ СРПСКОМ МИЛАНУ М ОБРЕНОВИЋУ IV** и у доњем делу: **ЊЕГОВИ ОФИЦИРИ**.

У угловима су се налазили аплицирани медаљони уоквирени резаним, металним украсом, али њих сада више нема¹⁵, сачувани су само њихови цртежи оловком на страни 11 у скиценблоку који се налази у Народном

украшен...” У *Аутобиографији*, нав. дело, Степа Тодоровић, такође, не помиње овај свој рад. Избор литературе: Емил Пико, *Срби у Угарској, њихова њовесница, њовласице, црква, њолишчко и друштвено стање* - с франц. превео и поправама допунио др Стеван Павловић, Матица Српска, Нови Сад, 1883, 377. На податак ми је скренула пажњу колегиница Вера Грујић, кустос у Народном музеју у Београду, на чему се најсрдачније захваљујем; В. Хан, нав. дело, 700, Павле Васић, *Униформе српске војске за владавине Обреновића 1858-1882*, Весник Војног музеја ЈНА бр. 8, св I, Београд, 1958, Табле XII, XII, XV, XVI, XVII, XVIII; Исти, *Униформе српске војске 1808/1918*, Београд, 1980, 38, 57, 59; Драгана Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд, 1983, 88; В. Краут, *Сшева Тодоровић, живош и цршачко дело*, 120; Исти, *Цршежи 19. века у Србији*, кат. бр. 304, 88. Избор штампе: *Јединство*, нав. бројеви; *Јавор*, бр. 26, 1878; *Српске новине*, бр. 96, 12. август 1872; *Бранково коло*, св. XXVI, Сремски Карловци, 1900, 810.

¹³ Албум каталoшки обрадила М. Зековић у каталогу *Дарови Војном музеју* поводом истоимене изложбе 1990. године. О терминолошком називу *Z. Janc, Povezi i okovi iz knjiga Jugoslovenskih kolekcija*, Београд 1973, 13. Основна литература за историјат повезивања и окивања књиге *Историја примењене уметности код Срба, I том, средњовековна Србија*, Београд 1977.

¹⁴ Албум је конципиран по угледу на средњовековна окована јеванђеља, сасвим у духу родољубивих сликарских осећања и смисла за историзам. О окованим јеванђељима, *Историја примењене уметности*.

¹⁵ Д. Самарцић, нав. дело, 88, В. Хан, нав. дело, 700.

музеју, инв. гр. 252¹⁶. У горњем левом медаљону приказана је група устаника из Првог и Другог устанка, сигнирано доле лево, оловком, ћирилицом: за време устанка 1804 и 1815. У горњем десном медаљону је група која приказује униформисану српску војску по прописима из 1847. године, а сигнирано је, испод, ћирилицом, уз сажети опис, мастилом: **ПРВОБИТНО ОДЕЛО СРПСКЕ ВОЈСКЕ: ПЕШАДИЈА И АРТИЛЕРИЈА ИМАЈУ ШЛЕМОВЕ (Piklhauben) ПО РУСКОМ НАЧИНУ. ОДЕЛО, БЛУЗА И ПАНТАЛОНЕ ПЛАВО, ШИЊЕЛ СУРЕ БОЈЕ, НА ШЛЕМУ СТРУНА У ПЕШАКА БЕЛА У ТОПЧИЈЕ ЦРНА. КОЊИЦА ИМА УЛАНСКО ОДЕЛО СА ПОЉСКИМ ЧАКОВИМА, ЦРВЕНА СТРУНА, ТАМБУР МАЂАР ИМА ГРЕНАДИРСКУ КАПУ ИТД."**

У доњим медаљонима, приказана је савремена српска војска, лево народна војска, сигнирано доле лево: **НАРОДНА ВОЈСКА 1876 ?**, а десно: **РЕДОВНА ВОЈСКА 1876 ?** Вероватно се ради о години 1870, или је Тодоровић накнадно уписао годину 1876, јер је немогуће датовање у то доба, пошто је поклон уручен августа 1872.

Различити су подаци о могућој техници у којој су медаљони израђивани, мада је наше мишљење да су композиције могле бити приказане или у техници емаља или су од порцелана. У ондашњој штампи су коментари да се на албуму налазе *"богајли украси"*¹⁷, *"...на њему је масном бојом израдио Таковски устанак и четири војничка доба: О Првом устанку, прво униформисање за доба кнеза Милоша, народна војска 1876/7. за време рајовања са Турцима,..."*¹⁸, *"...На албуму њојме има четири слике, које представљају четири војничка времена у Србији и њејша устанак на Такову..."*¹⁹. У литератури се аутори ослањају на податке из штампе и сачуване Тодоровићеве цртеже из скиценблока²⁰. Доња корица је кондипирана на истоветан начин као и горња, начињена је од танке дашчице од меког липовог дрвета пресвучене плавозеленим свиленим сомотом, уоквирена сребрним оковом са украсним главицама сребрних клинова. Сребрни оков је истоветно урађен као и на горњој корици, осим што се у угловима уместо украса налазе аплициране значајне године владавине династије Обреновић: **1815, 1830, 1861** (недостаје број 1), **1872**, на плавој емаљ подлози. На местима где су се на горњој корици налазили уоквирени медаљони, као пандан се налазе ножице, плавобели порцулански држачи за ослањање албума на подлогу, углављени у лепо резан метални украс са флоралним преплетом и изгледају као какав брош.

Централна конструкција је истоветна, само је уместо плакете и грба, по подацима из штампе и литературе на свом месту аплициран Таковски устанак у овалном, металном, декоративно резаном раму. Данас, нажалост, ове композиције нема, нити је јасно како и чиме је била причвршћена за рам,

¹⁶ В. Краут, *Црпјежи 19. века у Србији*, 88, описан је у кат. бр. 304 овај скиценблок и датиран 1867. године. У напмени је наведено да су ти цртежи нацрт за корице албума официјског кора који је уручен краљу Милану приликом ступања на престо 1888. године.

¹⁷ *Јединство*, нав. бројеви

¹⁸ *Бранково коло*, нав. број, 802-811.

¹⁹ *Јавор*, бр. 26, 1878.

²⁰ П. Васић, *Униформе српске војске 1808/1918*, 38, наводи да се ради о четири композиције - акварела који су нестали са корица; Д. Самарџић, нав. дело, стр. 88; В. Хан, нав. дело, напомиње да се ради о декоративним, колорисаним елементима, са композицијама.

Косиа Прошч, мајор

пошто никаквих трагова ни отисака клинова на сомотској подлози и металном раму нема²¹. У средишту доњег, спољашњег флоралног украса овалног рама смештен је картуш са урезаним натписом: *ЕВО МЕНЕ И ЕВО РАТА ТУРЦИМА*.

Метални украс је направљен по схватању које карактерише последњу четвртину 19. века, а то је комбиновање елемената неоренесансе, бидермајера, другог рококоа и њихових варијанти.²² Иако се обично посвећује већа пажња изради горње корице, у овом случају, једнако луксузно су начињене обе, јер је у питању била специјална порудбина и посебна намена. Облик украса је по духу изузетно успела западноевропска стилска реплика, мајсторски урађена, вероватно у Минхену, где је Степа Тодоровић надгледао посао око израде поклона београдске општине.²³

Током седме деценије 19. века израђују се компликованији албуми са металним украсима, јер су и поручиоци разна удружења, а не само богати појединци, али нажалост на овом албуму нема података који би нас упутили да је овај леп примерак урађен у нашој средини.²⁴ Унутрашње корице су пресвучене плавом свилом.

Рез је, као и обично, позлаћен, а хрбат је раван целом дужином, начињен од светлосмеђе коже. На њему су аплицирана три метална украса, један на врху, други на дну, оба у форми ребара, а трећи је орнаментисан преплетом и налази се у доњој четвртини хрбата.

Албум се једноставно затварао копчом од које је данас сачувана само равна метална четвртаста плоча, а сав остали механизам и украс је нестао.

У албуму се налази 27 листова од дебелог картона који је са обе стране обложен папиром окерасте боје, на 24 су смештене фотографије кабинет-портрета, 11x17 cm, официра. У листовима су направљени правоугаони отвори, по шест на сваком, а непосредно испод доње ивице отвора налази се прорез кроз који се увлачила фотографија. Фотографије су се улагале по б

²¹ У скиценблоку из Народног музеја се не налази цртеж који би био предложак за поменути композицију, а да ли је радио по цртежима из 1853. године за литографију Таковски устанак, можемо само да нагађамо, В. Краут, *Скице Стивеве Тодоровића за "Таковски устанак"*.

²² Загорка Јанц, *Повезивачи српских књижа*, Београд, 1981, непагинирано, В. Хан, нав. дело стр. 701; Исти, *Примењена уметност у Београду од хаџишерифа до предаје градова (1830-1867), Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год*, Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, одржаном 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишнице ослобођења градова, Београд, 1970, 667-674.

²³ У *Јединишћу* бр. 184 од 29. августа 1872, приликом описивања кретања свечане поворке депутата који су носили поклоне кнезу у двор назначено је код описа поклона београдске општине "..."*Ред се беше од 12 кола ошћезао, у којима сеђаху чланови и замењеници одбора оишћине београдске. У првим колима горе беше намешћен поклон Кнезу, који је израђен да не може бићи дивније. Сав се блисћео од сухог златија и сребра. Преко њиша, доле, сеђаше председник оишћине са њ. Сивеом Тодоровићем, који је од стране оишћине наше био послан у Минхен да ирисусћвује њи изради поклона, да не би Немци, невешћи срјскоме шћиу, израдили слике хрђаво..."*

²⁴ Миланка Тодић, *Повези албума за фотографије*, Зборник МПУ, бр. 26-27, год. 1982/1983, 75; Исти, *Албум за фотографије из збирки Музеја примењених уметности*, Зборник МПУ, бр. 28/29, Београд, 1984/1985, стр. 123, 3. Јанц, *Повезивачи српских књижа*, Београд, 1981.

на свакој страни листа, тако да један лист садржи 12 кабинет-портрета. На листовима су изведени украси у златотиску, између вертикално постављене групе од две фотографије отиснут је грб Кнежевине Србије, а сваки отвор и прорез је такође уоквирен рамом у златотиску. Декорација је изведена стилизовано, линеарно са дискретним мотивима, примерено карактеру и служби поручиоца.

Фотографисани су официри стајаће војске, са униформама свих родова оружја, те је албум постао драгоцен докуменат за праћење промена и измена на униформама. Јула 1870. године намесници кнежевског достојанства су објавили нови ПРОПИС ЗА ОДЕЛО ВОЈСКЕ²⁵ којим је униформа упрошћена и устањена за дуже време, а била је кудикамо практичнија, лишена китњастих декорација из времена кнеза Михаила Обреновића. Прописом, којим су истовремено обухваћене и стална и народна војска, уведено је свакодневно²⁶ и парадно одело. Парадно одело²⁷ се састојало из чојаног мундира угасито плаве боје, на два реда дугмета: напред по 6 у сваком вертикалном реду, а позади код официра, питомца Војне академије и жандара по 3 у једном реду, код осталих по 1. Пешевци мундира били су опшивени испуском исте боје као јака која је била права, а цела јака, зарукавље били су боје латице на блузи. Виши официри су имали око јаке и зарукавља на мундиру жут или бео ширит. Еполетушке на официрском мундиру имале су златан или сребрни "погончић" – попречни ширит. На парадним капама се налазила перјаница: у дивизијских команданата – плавобела; у бригадних – белоцрвена; у штабних официра – бела; у коњаника – црвена; тобџија – црна; инжињераца – вишњева. Остале трупе и војни званичници нису носили перјанице. Сви ађутанти, кнежеви и остали носили су златне и сребрне акеслбендере, а кнежеви ађутанти су на еполетушкама имали иницијале кнеза. Око паса се носила ешарпа. Балчак сабље беле боје имали су артиљеријски и коњички официри, а код других родова био је жуте боје.

На фотографијама су припадници стајаће војске били обучени у нове униформе и то је, управо и један од показатеља на основу којег можемо оквирно извршити датовање.

Обиман посао око израде фотографија поверен је Николи Штокману, који је 1858, дошао у Београд као путујући фотограф.²⁸

²⁵ П. Васић, *Униформа српске војске за владавине Обреновића 1858-1882*; Исти, *Униформе српске војске 1808/1918*, 52.

²⁶ Свакодневно одело се састојало из: "чојане капе", из чојаног "гуњића" (блузе), из чојаних чакшира, из чојаних панталона, из чојаног јацинцета (шињела), а стална војска је имала чојани оковратник. Народни војници су од обуће носили само опанке, а припадници сталне војске, зависно од рода оружја: чизме, цокуле и опанке. Ознаке чинова налазиле су се на јаци гуњића, која је у сталној војсци права, а у народној посувраћена, *Уредбе и прописи за сирему и ношење одела*, Београд, 1879, док. 2109; др Десанка Николић, *Како се облачила народна војска у Србији у XIX веку (прилоз проучавању војног одевања у нас)*, Весник Војног музеја бр. 17, Београд, 1971.

²⁷ Нав. док; П. Васић, нав. дело, 54-55.

²⁸ Основне биографске податке налазимо у обимном двотомном, *Lexicon zur österreichischen Fotografie und Geschichte der Fotografie in Österreich*, Otto Hochreiter und Timm Starl, Bad Ischl, 1983, 184. Књигу ми је на коришење дала колегиница др Миланка Тодић, на чему се овом приликом најтоплије захваљујем.

CABINET PORTRAIT
N. STOCKMANN IN WIEN

Сава Грујић, кайсерин

Никола Штокман (*Nikolaus Stockmann, 1832 ? – 1905*),²⁹ по професији је био сликар, рођен у Решову, Галиција, а од 1849. године почиње да се бави фотографијом.³⁰ Обрео се 1854. године у Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), где у тамошњим новинама даје оглас, заједно са Адолфом Дојчом (*Adolf Deutsch*) да су "дагеротипијским портретима већ одавно стекли поверење ондашњих познавалаца уметнина."³¹

Потом долази у Панчево где отвара свој атеље. Податак о његовом боравку налазимо у документу од 15. новембра 1856, где упућује молбу Магистрату да пређе у другу веру, а молба му се удовољава.³² У Панчеву се двадесетпетогодишњи Штокман жени Вилхелмином, ћерком панчевачког фотографа Николе Лекића³³, а 1863. његова жена отвара фотографски атеље у Бечу.

Од 1865. Штокман је власник уносних филијала у Араду, Темишвару.³⁴ У Београд стиже као путујући фотограф, дајући огласе у штампи, увек на кратко, јер су му послови тако налагали. Тако *Српске новине* бр. 121 из 1858. године објављују оглас: *Неким околностима задржан објављујем њошћованој њублици да ћу се едно чейрнаест дана овде бавићи у Београду, 31. ојшобар, 1858. Никола Штокман, фошћограф и живошћоис, код "Српске круне" бр. 10 (266.1,3)*³⁵.

Штокман постаје сарадник ћерке Олге и зета Фрица Кноцера 1870. године, а исте године добија српску дворску титулу.³⁶ Тек ће 1882. године добити титулу дворског фотографа у Бечу за фирму "*Stockmann & Knocher*"³⁷.

Шездесетих година 19. века у Србији, у времену које се поклапа са повратком династије Обреновић, масовнија је потражња на тржишту за фотографијама формата "*carte-de-visite*". Оне се израђују у великом броју и не само за повлашћени владарски слој и богате поручиоце.³⁸

²⁹ О Штокману је мало писано: М. Коларић, *Strani umetnici u Beogradu u XVIII i XIX veku* Годишњак града Београда, књ. VII, Београд, 1960, 200; Б. Дебељковић, *Сџара српска фошћографија*, Београд, 1977, стр. 10; Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj, Zagreb*, 1981, 98; др Миланка Тодић, *Ишћорија српске фошћографије*, Београд, 1993, 42, нап. 20 и 21. О. Hochreiter–Т. Starl, *Lexikon zur österreichischen Fotografie und Geschichte in Österreich*, Bad Ischl, 1983, 184.

³⁰ О. Hochreiter–Т. Starl, нав. дело, 184.

³¹ Сава Степанов, *Ушћкана у кулшћуру, Војводина, 1840–1989, Фошћографија код Срба, 1839–1989*, Београд, 1991, 45.

³² Историјски Архив Панчево, Маг. II/V, кутија 151, бр. 4741, листова 5, Николаус Штокман, по занимању сликар и фотограф, пореклом из Галиције, сада становник Новог Сада, моли да буде примљен у склоп комунитета. Обећава да ће прећи са Мојсијеве вере у хришћанску. Дато му је на знање, да ако докаже да је из његове досадашње општине отпуштен и буде прешао у хришћанство, удовољиће се његовој молби, 15. новембар 1856.

³³ У књизи венчаних, на страни 272, ред бр. 4 стоји да су 20. јануара 1857. године венчани Nicolaus Stokmann, pftographus et piktör, Rzesova, Galitzien, 25 & Wilhelmina Schumannata Lekics, orig. 19, Историјски Архив Панчево.

³⁴ О. Hochreiter–Т. Starl, нав. дело, 184.

³⁵ *Српске новине*, бр. 121, 1858.

³⁶ О. Hochreiter–Т. Starl, нав. дело, 184.

³⁷ Исти, нав. дело, 184.

³⁸ Андре Адолф Диздери (*Andre Adolphe Disderi*), париски фотограф, је 1857. године изумео фотографски поступак којим се снима осам портрета на једну плочу, чиме се смањује трошак и повећава производња, в. М. Тодић, *Ишћорија фошћографије*, 41, 42; Исти, *Фошћографија у Србији у XIX веку*, Београд, 1989, 15.

Почело је од издавања колекције портрета чланова династичке куће Обреновића, који се убрзо појављују у излозима књижара, преко путујућих фотографа, па до отварања првих атељеа.³⁹ Спроводи се својеврсна демократизација новог медија, купци су из ниже платежног слоја, али зато су морали пронаћи јефтинији начин фотографског поступка па се напуштају скупи и компликовани процеси дагеротипије, од униката прелази се на више произведених комада.⁴⁰ Конкуренција на тржишту постаје оштрија, пажња се мора посветити квалитету, тако да су се фотографи на разне начине довијали како да привуку публику: аранжирањем кулиса у атељеима, декорисањем реверса урађених фотографија и сл.⁴¹ На тржишту се појављују и албуми да би се, сада већ са већим бројем фотографија могла направити колекција и серија и на тај начин подвући друштвени статус и престиж.⁴²

Осим фотографија у форми визит-карте појавили су се и тзв. "кабинет" формати 11x17 cm, проналазак преузет из Енглеске 1866.⁴³

Први стални фотографски атеље отворио је у Београду Швајцарац Флоријан Гантенбајн – 1861⁴⁴, на неко време Ана Фелдман, Мусил и Мирић и други, а међу њима се обрео и Никола Штокман.

Када и ко је начинио поруцбину, на који начин је одабран фотограф за обављање овако замашног посла фотографисања великог броја људи, нисмо успели да утврдимо, јер нема писаних докумената на које се можемо ослонити. Сигурно је само да је посао био изузетно сложен, обиман и одговоран, портретисани су припадници виших слојева друштва, а намењен је владарској кући. Сем тога требало је организовати снимање више од две стотине људи, а да при томе ништа не ремети квалитет израде, односно све мора бити уједначено. Штокман је са послом започео, сигурно, крајем 1870. године, пошто су портретисани официри носили нову парадну униформу по ПРОПИСУ ЗА ОДЕЛО ВОЈСКЕ из јула 1870.

"Кабинет" формат је омогућио фотографу да начини допојасни портрет и да истакне занимљиве детаље на фигури. Прегледањем нашег албума пада у очи један куриозитет, а то је већи број официра који носе браде. Њима је за време уставобранитеља било забрањено да пуштају браду коју је први понео кнез Михајло.⁴⁵ Портретисани су носили ордење, парадну капу и сабљу.

Допојасна фигура је смештена у овалну форму која даје посебну лепоту финалном производу. Наиме, седамдесетих година појављују се новине у опреми фотографије, да се допојасни портрети и главе праве "вињетирано", техником коју је 1865. године увео бечки фотограф Емил

³⁹ М. Тодић, *Историја фотографије*, 42, *Исти, Фотографија у Србији у XIX веку*, 15.

⁴⁰ Helmut Gernsheim & Alison Gernsheim, *Fotografija sažeta istorija*, Београд, 1973, 116-118; О. Hochreiter–Г. Starl, нав. дело, 26.

⁴¹ О. Hochreiter–Г. Starl, нав. дело, 28.

⁴² М. Тодић, *Албуми за фотографије из збирки МПУ у Београду*, 119-120.

⁴³ Б. Дебељковић, нав. дело, 27.

⁴⁴ М. Тодић, нав. дело, 16, *Исти, Историја српске фотографије*, 42; Б. Дебељковић, *Стара српска фотографија*, 22.

⁴⁵ П. Васић, *Униформе српске војске 1808/1918*, стр. 59.

CABINET PORTRAIT
N. STOCKMANN IN WIEN

Радомир Пушник, поручник

Рабендинг.⁴⁶ Приликом снимања или експонирања користе се специјалне маске које замагљују фотографију ка ивици, или се добијају фотографије у овалу, кругу или правоугаонику заобљених ивица.⁴⁷ На тај начин отворен је пут ретуширању партија које се прикривају, истичу или се на њима изводе неке друге упадице.

Штокман је искористио техничку могућност да помоћу овалне маске, коју је поставио или приликом снимања или експонирања на фотографски портрет, добије светлију овалну слику унутар правоугаоног тамнијег поља. Фигура је постављена у простор у коме нема никаквог аранжмана, уобичајених реквизита, позадина није ничим оптерећена, тако да је објектив усредсређен искључиво на лик. Приликом експонирања брисан је сав садржај позадине, остављајући допојасну фигуру на светлој површини. Количина светлости која је падала на портретисаног се мануелно контролише, а вешто је изведено, скоро лазурно, благо затамњена аура око фигуре. Партије ван овалног отвора су на тај начин остале тамније. Штокман је умео да диференцира површину материје и учини је ликовно занимљивом. Осветљавајући позадину и горње партије фигуре, добија динамичну масу, јер да су остале исте, ефекат би био потпуно монотон. Осим тога има развијено осећање деликатног контраста, истичући рељефе занимљивих физиономија, масивних тела, браде.

На исти начин је урадио портрет Полексије Тодоровић, жене Стеве Тодоровића са дететом у наручју.⁴⁸

Фотографије су рађене "мокрим" колодијумским поступком који се примењује од 1851. године.⁴⁹ Фото папир је врло танак и аплициран на окераст картон. Испод фотографије, на аверсу је остављено место за уштампавање назива фирме, а све је то уоквирено умбра танким рамом: *N. STOCKMANN IN WIEN, CABINET – PORTRAIT, F. S. HOF – PHOTOGRAPH*, а између уметничког презимена и предлога *in*, налази се грб Кнежевине Србије. На реверсу фотографије нема никаквих додатних украса, штампан је српски грб и адреса фирме: *N. STOCKMANN, F. S. HOF – PHOTOGRAPH, WIEN, KOHLMARKT No 1, PANCSOVA, TEMESVAR, BALLGASSE* При дну је назначено да је умножавање забрањено.

Седамдесетих година деветнаестог века се појављују албуми већих димензија, јер су поручиоци, не само појединци, већ и удружења. Уобичајени број листова је 23, за уметање фотографија визит формата. Постепеним увођењем кабинет формата, величина албума се такође мења, а технички захтеви повезивања страница постају сложенији. Листови имају отворе за увлачење фотографија.⁵⁰

⁴⁶ Б. Дебељковић, нав. дело, 28.

⁴⁷ Исти, нав. дело, 28, различити су називи техника - мајолик (*majolic*), плаке (*plaque*).

⁴⁸ Музеј града Београда.

⁴⁹ Б. Дебељковић, нав. дело, 9; Milan Fizi, *Fotografija, teorija, praksa, kreacija*, Zagreb, 1982, наводи у одредници Kolodij: је *rastopina kolodijske vune (pyroxilina)* у једнаком дијелу етера и алкохола. Суши се брзо и оставља танку, прозирну коџицу, 399.

⁵⁰ М. Тодић, *Албуми за фотографије из збирки МПУ*, 121.

Репрезентативан албум из збирке у Војном музеју потпуно прати савремене уметничке токове седме и осме деценије 19. века у области ликовне и примењене уметности. Замишљен је да буде колективан чин исказивања поштовања владару, настао у времену разбуђених националних заноса, представља изузетно лепо, луксузно уметничко дело сликара Стеве Тодоровића и фотографа Николе Штокмана. Без патетике и распламсалих романтичарских осећања, створен је примерак примењене уметности који се ослања на традицију, а истовремено савремен је европским токовима, по духу и перфекцији извођења.

КАТАЛОГ АЛБУМА

Поклон официрској кора кнезу Милану Обреновићу

1. ЛИСТ

1. *кајешан ПЕТАР АРАНЂЕЛОВИЋ*
2. *кајешан АВРАМ ИВИЋ*
3. *мајор АРСА (АРСЕНИЈЕ) СТАНОЈЕВИЋ*
4. *кајешан ВАСА (ВАСИЛИЈЕ) ЈАНКОВИЋ*
5. *мајор КОСТА ПРОТИЋ*
6. *кајешан НИКОЛА ПЕТРОВИЋ*
7. *кајешан АНТА (АНТОНИЈЕ) БОГИЋЕВИЋ*
8. *кајешан СТОЈАДИН КАТИЋ*
9. *кајешан МИХ. (МИХАИЛО) КРЕНЦЕР*
10. *кајешан ВАСА СИМИЋ*
11. *кајешан МИЛИЈА КАТАНИЋ*
12. *кајешан ДИМИТРИЈЕ РАКИЋ*

2. ЛИСТ

13. *кајешан ПАВЛЕ ХОРСТИГ*
14. *кајешан СТЕВАН ПАНТЕЛИЋ*
15. *кајешан ЛАЗА (ЛАЗАР) ЧОЛАК АНТИЋ*
16. *мајор МИЛУТИН ЈОВАНОВИЋ*
17. *мајор ИЛИЈА МАРКОВИЋ*
18. *мајор МАРКО КАТАНИЋ*
19. *кајешан САВА ГРУЈИЋ*
20. *кајешан ТОМА БОРЂЕВИЋ*
21. *кајешан МИХ. ТРИФУНОВИЋ*
22. *кајешан ИЛИЈА БУКНИЋ*
23. *мајор НИЋИФОР (НИКИФОР) ЈОВАНОВИЋ*
24. *мајор ГРУЈА МИШКОВИЋ*

3. ЛИСТ

25. *кајетан* НИКОЛА ПЕТРОВИЋ
26. *кајетан* АРАНЂЕЛ МИЛЕНКОВИЋ
27. *мајор* ЉУБА ИВАНОВИЋ
28. *кајетан* НАСТАС МАРИНКОВИЋ
29. *мајор* ВЕЛИМИР СТЕВАНОВИЋ
30. *кајетан* МАКСИМ МИЛОЈЕВИЋ
31. *кајетан* МАТА ОПТРКИЋ
32. *кајетан* ДИМ. (ДИМИТРИЈЕ) АНДРЕЈЕВИЋ
33. *мајор* КОСТА БУЧЕВИЋ (БУЧОВИЋ)
34. *кајетан* (ЂОРЂЕ) ДУКА - ПЕШИКА
35. *кајетан* ПЕТАР ВЕЉКОВИЋ СМЕДЕРЕВАЦ
36. *кајетан* БУРА ХОРВАТОВИЋ

4. ЛИСТ

37. *кајетан* АЛЕКСАНДАР ЦВЕТИЋ
38. *кајетан* ЛАЗА ЈОВАНОВИЋ
39. *кајетан* ТАНАСИЈЕ ЂУРЧИЋ
40. *кајетан* МИХ. ВУКОМАНОВИЋ
41. *кајетан* ЈЕВЂА (ЈЕВГЕНИЈЕ) МИЛИЋЕВИЋ
42. *кајетан* СТОЈАН ПОПОВИЋ
43. *кајетан* ПЕТРОНИЈЕ ТЕШИЋ
44. *мајор* ИЛИЈА ЧОЛАК - АНТИЋ
45. *јуковник* МИЛИВОЈЕ БЛАЗНАВАЦ
46. *јуковник* ФРАЊА АЛ. ЗАХ
47. *јуковник* ДРАГУТ. (ДРАГУТИН) ЖАБАРАЦ

5. ЛИСТ

48. *кајетан* МИХ. (МИЈАИЛО) ДИНИЋ
49. *јуковник* ЈОВАН БЕЛИ МАРКОВИЋ *министар војни*
50. *йош јуковник* МИЛОШ БРКА
51. *кајетан* ИЛИЈА НИКОЛИЋ
52. *мајор* МИЛОЈКО ЛЕШЈАНИН
53. *јоручик* ДРАГУТИН ФРАНАСОВИЋ
54. *йош јуковник* АНТ. КНИЋАНИН
55. *јоручик* НИКОЛА ЦВЕТКОВИЋ
56. *јоручик* ЕВЂЕНИЈЕ ГАЈНОВИЋ
57. *йош јуковник* ДИМ. МИЛАНКОВИЋ
58. *јоручик* ЈОВАН КОНСТАНДИНОВИЋ
59. *йош јуковник* АРСА ЈАКОВЉЕВИЋ

6. ЛИСТ

60. *кајетан* КОСТА ЈАНКОВИЋ
61. *мајор* ЉУБ. Ц. ЈАНКОВИЋ
62. *јоручик* САВА ЂОРЂЕВИЋ
63. *мајор* ТИХОМИЉ ЂОРЂЕВИЋ
64. *мајор* ЉУБОМИР УЗУН МИРКОВИЋ

- 65. мајор ГАЦА ПОПОВИЋ
- 66. мајор СТЕВАН ЗДРАВКОВИЋ
- 67. мајор АЛЕКС. НИКОЛИЋ
- 68. њоручик МИЛОШ БЕРМАНОВИЋ
- 69. кајетан ЈОВАН АНЂЕЛКОВИЋ
- 70. мајор ЈЕВЂЕНИЈЕ КАЛИНИЋ
- 71. њроша ОБРАД МИХАЈЛОВИЋ

7. ЛИСТ

- 72. кајетан ЈОВАН ДРАГАШЕВИЋ
- 73. њоручик АЛЕКСАНДАР СИМОНОВИЋ
- 74. њоручик БОРЂЕ СМИЉАНИЋ
- 75. кајетан АДАМ ПРИЉЕВА
- 76. кајетан ПЕРА ТОПАЛОВИЋ
- 77. њоручик МИРКО САВИЋ
- 78. њоручик МИХАЈЛО СТАНИШИЋ
- 79. кајетан МИТА ЂУРИЋ
- 80. њоручик ПЕТАР ПЕШИЋ
- 81. њоручик ДАМЈАН ГЛИШИЋ
- 82. кајетан КОСТА ПРОТИЋ
- 83. њоручик КОСТА МИЋИЋ

8. ЛИСТ

- 84. кајетан ЈОСИФ БРКИЋ
- 85. њоручик ПАВЛЕ СТЕФАНОВИЋ
- 86. кајетан ДИМИТРИЈЕ РИСТИЋ
- 87. њоручик НАСТАС НЕШКОВИЋ
- 88. њоручик СТЕВАН МИЛЕНКОВИЋ
- 89. кајетан СТАНКО ЈОВАНОВИЋ
- 90. њоручик ЈАКОВ МАКСИЋ
- 91. кајетан ЈОСИФ ПРОТИЋ
- 92. кајетан ВЕЛИМИР МИЛЕНКОВИЋ
- 93. њош њоручик ЈОЦА ЂОРЂЕВИЋ
- 94. њош њоручик ПЕТАР НЕДЕЉКОВИЋ
- 95. кајетан ИЛИЈА МАРКОВИЋ

9. ЛИСТ

- 96. њош њоручик ЖИВАН ПРОТИЋ
- 97. њош њоручик АНТА МИЛИЂЕВИЋ
- 98. њош њоручик МИТА НЕДЕЉКОВИЋ
- 99. кајетан НЕША ЂОРЂЕВИЋ
- 100. кајетан БОРЂЕ АНТИЋ
- 101. кајетан КОСТА МИЛОВАНОВИЋ
- 102. њош њоручик АРСА ПРОТИЋ
- 103. кајетан БЛАГОЈЕ ЈОВАНОВИЋ
- 104. њош њоручик ЈОВАН МИТРОВИЋ
- 105. њош њоручик ПАВЛЕ КОВАНОВИЋ

106. *кајетан* МИХАЈЛО ТОМИЋ
107. *кајетан* КОСТА СТОЈАНОВИЋ

10. ЛИСТ

108. *још јоручик* ДИМ. СЕЛАКОВИЋ
109. *још јоручик* СВЕТОЛИК ПРОТИЋ
110. *кајетан* СВЕТОЗАР ХАЦИЋ
111. *још јоручик* ЛАЗА СПАСОЈЕВИЋ
112. *кајетан* ДИМИТРИЈЕ КРАПЧЕВИЋ
113. *још јоручик* НИКОЛА КЕСЕРОВИЋ
114. *још јоручик* КОСТА РАДОСАВЉЕВИЋ
115. *кајетан* МИЛЕНКО МАТИЋ
116. *кајетан* АКСЕНТИЈЕ ЈАКОВЉЕВИЋ
117. *кајетан* ЈОВАН ИЛИЈИЋ
118. *кајетан* МИЛОВАН ГУШИЋ
119. *кајетан* ПАВЛЕ ЗАРИЋ

11. ЛИСТ

120. *кајетан* ЈОВАН ПОПОВИЋ
121. *још јоручик* СТОЈАН БРАНКОВИЋ
122. *кајетан* АЛЕКСА ПРОТИЋ
123. *још јоручик* ЧЕДА МИЉКОВИЋ
124. *још јоручик* ТОША ВЕСИЋ
125. *кајетан* НИКОЛА ЖАГУБИЦА
126. *још јоручик* ЈЕРОТИЈЕ СИМИЋ
127. *кајетан* ВЛАЈКО ЈЕВРЕМОВИЋ
128. *још јоручик* ПЕТАР ПЕТРОВИЋ
129. *кајетан* ИЛИЈА Ц. ЖИВКОВИЋ
130. *кајетан* НАСТАС МАРИНКОВИЋ
131. *кајетан* ЈОВАН ВАРЈАЧИЋ

12. ЛИСТ

132. *још јоручик* ДИМ. Ц. МАРКОВИЋ
133. *још јоручик* ИЛИЈА НИКОЛИЋ
134. *кајетан* СТОЈКО ПАВЛОВИЋ
135. *још јоручик* МИЛИЋ ИЛИЋ
136. *кајетан* МИЛЕНКО ПАВЛОВИЋ
137. *још јоручик* МИЛОРАД ТАДИЋ
138. *јоручик* ДИМ. САВИЋ
139. *кајетан* МЛАДЕН ИЛИЋ
140. *кајетан* БРАНКО ВАСИЉЕВИЋ
141. *још јоручик* НАУМ ЈОВАНОВИЋ
142. *још јоручик* СИМА ЖАРИЋ
143. *кајетан* КОСТА КАПЕТАНОВИЋ

13. ЛИСТ

144. *још јоручик* ПАВЛЕ ИЛИЋ
145. *кајетан* ИЛИЈА ПАВЛОВИЋ

146. *кајешан* *ЈОВ. ГОЛУБОВИЋ*
147. *ѿошѿоручик* *ИЛИЈА АРНАУТОВИЋ*
148. *кајешан* *ЈОВАН ХАЦИ ДИНИЋ*
149. *кајешан* *ДИМИТРИЈЕ ЈОВАНОВИЋ*
150. *ѿоручик* *ЈОЦА ПЕТРОВИЋ*
151. *ѿоручик* *ПЕРА БОРИСАВЉЕВИЋ*
152. *ѿошѿоручик* *СТОЈАН НИКОЛАЈЕВИЋ*
153. *ѿоручик* *СТЕВА ВЕЛИМИРОВИЋ*
154. *ѿошѿоручик* *КУЗМАН ТОВАРОВИЋ*
155. *ѿоручик* *СВЕТ. ВОХОСКА*

14. ЛИСТ

156. *ѿошѿоручик* *ПАНТА ПЕЈОВИЋ*
157. *ѿоручик* *РАША МИЛЕТИЋ*
158. *ѿоручик* *ЈОВАН МИШКОВИЋ*
159. *ѿошѿоручик* *ЈОЦА АТАНАЦКОВИЋ*
160. *ѿоручик* *ПАВЛЕ ЂОРЂЕВИЋ*
161. *ѿошѿоручик* *МЛАДЕН ЈАНКОВИЋ*
162. *ѿошѿоручик* *ВАСА МОСТИЋ*
163. *ѿошѿоручик* *ПАВЛЕ БОШКОВИЋ*
164. *ѿошѿоручик* *ЉУБА МИЛОСАВЉЕВИЋ*
165. *ѿоручик* *ЈОВАН ПРАПОРЧЕТОВИЋ*
166. *ѿошѿоручик* *АВРАМ ЈОВАНОВИЋ*
167. *ѿошѿоручик* *ЈОВАН ЖИВКОВИЋ*

15. ЛИСТ

168. *ѿошѿоручик* *КОСТА ПАНТИЋ*
169. *ѿоручик* *КОСТА УКРОПИНА*
170. *ѿоручик* *АРСА ЈОВАНОВИЋ*
171. *ѿошѿоручик* *КОСТА КОСТИЋ*
172. *ѿошѿоручик* *СТЕВА ПЕТРОВИЋ*
173. *ѿоручик* *ЈЕША ВЕЛИМИРОВИЋ*
174. *ѿошѿоручик* *СТЕВА ГРУИЋ*
175. *ѿошѿоручик* *НИКОДИЈЕ СТЕФАНОВИЋ*
176. *ѿоручик* *ТОМА ЈОВАНОВИЋ*
177. *ѿошѿоручик* *СРЕТЕН СТОЈАНОВИЋ*
178. *ѿоручик* *МИХАЈЛО ИЛИЋ*
179. *ѿошѿоручик* *ЈОВАН ЂАЈИЋ*

16. ЛИСТ

180. *ѿошѿоручик* *ЈОВАН ПЕТРОВИЋ*
181. *ѿоручик* *СТЕВАН БИНИЧКИ*
182. *ѿошѿоручик* *СИМА ПАВЛОВИЋ*
183. *ѿошѿоручик* *ПЕТАР ПАЈИЋ*
184. *ѿоручик* *СВЕТОЗАР ЉОЧИЋ*
185. *ѿоручик* *МИХАЈЛО МАГДАЛЕНИЋ*
186. *ѿошѿоручик* *КОСТА ШАМАНОВИЋ*
187. *ѿошѿоручик* *МАРКО ЦИНЦАР - МАРКОВИЋ*

- 188. *ћоручик МИХ. СПИРИЋ*
- 189. *ћошћоручик ЛАЗА МИШИЋ*
- 190. *ћоручик СТЕВА ЛУКОВИЋ*
- 191. *ћошћоручик ПЕТАР РЕСИМИЋ*

17. ЛИСТ

- 192. *ћоручик МИХАЈЛО ЛИЧАНИН*
- 193. *ћоручик МИЛАН МИЛИЋЕВИЋ*
- 194. *ћоручик МАРКО ВУЧИЋЕВИЋ*
- 195. *ћоручик БЛАЖА ЈУРКОВИЋ*
- 196. *ћоручик ЈОСИП ЈАКОВЉЕВИЋ*
- 197. *ћоручик ЈОВАН КОВАЧЕВИЋ*
- 198. *ћошћоручик МИХАЈЛО КАТАНИЋ*
- 199. *ћошћоручик ЈОВА КАТАНИЋ*
- 200. *ћошћоручик ПАВЛЕ ЈОВИЋ*
- 201. *ћоручик ВЛАДИМИР УГРИЧИЋ*
- 202. *ћоручик МИЛОВАН МИТРОВИЋ*
- 203. *ћошћоручик АЛЕКСА ЂОРЂЕВИЋ*

18. ЛИСТ

- 204. *ћошћоручик ЈОВАН ВУКОВИЋ*
- 205. *ћошћоручик ЉУБОМИР БАЈАЛОВИЋ*
- 206. *ћошћоручик ДИМИТРИЈЕ КОВАЧЕВИЋ*
- 207. *ћоручик СРЕТЕН ЛОМИЋ*
- 208. *ћоручик МИЛОВАН ПАВЛОВИЋ*
- 209. *ћоручик ЉУБИША ПЕРИШИЋ*
- 210. *ћошћоручик СТАНОЈЛО СТОКИЋ*
- 211. *ћошћоручик ФИЛИП МИРКОВИЋ*
- 212. *ћоручик ДРАГОЉУБ МАРКОВИЋ*
- 213. *ћошћоручик ПАВЛЕ НАЈДАНОВИЋ*
- 214. *ћошћоручик ЈОВАН СТАНИЋ*
- 215. *ћоручик СИМА ВЛАШИЋ*

19. ЛИСТ

- 216. *ћошћоручик ПЕТАР РАДИВОЈЕВИЋ*
- 217. *ћоручик ПАВЛЕ ШАФАРИК*
- 218. *ћоручик МИЛАН ВАСИЋ*
- 219. *ћоручик РАДОМИР ПУТНИК*
- 220. *ћоручик КОКА МИЛОВАНОВИЋ*
- 221. *ћоручик МИХАЈЛО СРЕЋКОВИЋ*
- 222. *ћошћоручик АЛЕКСА САВИЋ*
- 223. *ћошћоручик ПЕРА ЈОВАНОВИЋ*
- 224. *ћоручик ЖИВКО ЈОВАНОВИЋ*
- 225. *ћошћоручик САВА ПЕТКОВИЋ*
- 226. *ћошћоручик ЂОРЂЕ ЖУЈОВИЋ*
- 227. *ћошћоручик ЂУРА ДИМИЋ*

20. ЛИСТ

- 228. *ћоручик СИМА ВУЧКОВИЋ*
- 229. *ћошћоручик МИХАЈЛО СТОЈАНОВИЋ*

- 230. *пошторучик* ЈОВАН ДАМЈАНОВИЋ
- 231. *пошторучик* СТЕВАН КРЕМЕНАЦ
- 232. *поручик* ЈОВАН ЖИВКОВИЋ
- 233. *поручик* ЛАЗАР КНЕЗ - ЈЕВТИЋ
- 234. *пошторучик* ЈОВАН ВАНЛИЈЋ
- 235. *поручик* СТЕВА ЈАНКОВИЋ
- 236. *поручик* ЈОВАН ВУКОСАВЉЕВИЋ
- 237. *поручик* МИЛИЈА НИКОЛИЋ
- 238. *поручик* ЈАКОВ БУРЂЕВИЋ
- 239. *поручик* ИЛИЈА ЦВЕТКОВИЋ

21. ЛИСТ

- 240. *поручик* КРСМАН ВИДОСАВЉЕВИЋ
- 241. *поручик* ПАЈА ПОПОВИЋ
- 242. *пошторучик* ПАВЛЕ МИШИЋ
- 243. *поручик* ЈОВ. ТРНОКОПИЋ
- 244. *пошторучик* МИЛУТИН КАРАНОВИЋ
- 245. *поручик* НАСТАС МАРКОВИЋ
- 246. *пошторучик* ДИМИТРИЈЕ СТОЈКОВИЋ
- 247. *поручик* ЉУБОМИР ОСТОЈИЋ
- 248. *поручик* МИЛАН ТОМИЋ
- 249. *пошторучик* МИХ. РАДОЊИЋ
- 250. *пошторучик* АРСЕНИЈЕ ТЕШИЋ
- 251. *пошторучик* МИЛАН СТОЈАНОВИЋ

22. ЛИСТ

- 252. *поручик* ЦВЕТКО ПАВЛОВИЋ
- 253. *поручик* ЈОВАН ПАНТЕЛИЈЋ
- 254. *пошторучик* МИХАЈЛО МАРКОВИЋ
- 255. *пошторучик* ДИМ. ВИДОЈКОВИЋ
- 256. *пошторучик* АЛЕКСА РАДОВИЋ
- 257. *пошторучик* МИХАЈЛО СИМИЋ
- 258. *поручик* МЛАДЕН НИКОЛИЋ
- 259. *поручик* ДИМИТРИЈЕ ЂОРИЋ
- 260. *пошторучик* ТОДОР ГРУБАНОВИЋ
- 261. *пошторучик* ЛАЗА ЛАЗАРЕВИЋ
- 262. *капелник* ДРАГУТИН ЧИЖЕК
- 263. *поручик* ИВКО РОДОВИЋ

23. ЛИСТ

- 264. *пошторучик* МИЛАН ДРАГИЋЕВИЋ
- 265. *пошторучик* МИЛОЈЕ ЈОВАНОВИЋ
- 266. *пошторучик* МИЛИСАВ НИКОЛИЋ
- 267. *поручик* ЈОВАН БОГДАНОВИЋ
- 268. *поручик* ГЛИША ФРАЊИЋ
- 269. *поручик* МИЛИЈА КАНДИЋ
- 270. *поручик* ЛУКА ТУФЕЃИЋ
- 271. *поручик* ЈЕВРЕМ СИМИЋ

272. поручик АКСЕНТИЈЕ ЈОВАНОВИЋ

273. поручик МИХАЈЛО РЕГНЕРОВИЋ

274. поручик МИЛОВАН РАШКОВИЋ

275. поручик ЈАРОМИР ШАНДОР

24. ЛИСТ

276. поручик НИКОЛА РАБОТИЋ